



Beste toehoorders,

Opvoeding en onderwijs moeten het 'goede' in jonge mensen bevorderen, en hen leren weerstand te bieden aan 'het kwaad'. 'Goed' gaat over verdraagzaamheid, zorg willen dragen voor anderen, de morele moed op kunnen brengen om in de bres te springen voor mensen die in nood verkeren. Het 'kwaad' zit hem in het meedoen aan vernedering, uitsluiting en geweld, maar ook in een onverschillige of passieve houding ten opzichte mensen die daarvan het slachtoffer zijn. De Hongaars-Amerikaanse psycholoog Erwin Staub deed onderzoek naar manieren om medemenselijkheid te bevorderen. Zijn interventies richten zich niet alleen op het gedrag van leerlingen, maar ook op eigenschappen van een omgeving waarin zulke medemenselijkheid het beste tot ontwikkeling kan komen. Hoe bieden we jonge mensen hoop en perspectief op een waardig en zinvol bestaan, zowel in persoonlijke als sociale zin? Om die hoop te kunnen koesteren is 'agency' nodig, dat wil zeggen het vermogen om verandering teweeg te brengen, zelfstandig en in samenwerking met anderen. Dat vermogen ontstaat niet vanzelf: daar moet je mee kunnen oefenen in pedagogische omgevingen die voldoende ruimte, tegenspraak en prikkeling van sociale nieuwsgierigheid bieden. Zulke hoopgevendende omgevingen moeten we maken, niet alleen op school, maar bijvoorbeeld ook in de jeugdzorg, of in gemeenten waar de actieve betrokkenheid van jonge mensen een essentiële schakel vormt van de lokale democratie. De pedagogiek van de hoop die ik voorsta wil wanhoop en fatalisme tegengaan, door samen met jonge mensen te werken aan verbetering van leefomstandigheden en ontwikkelingsmogelijkheden.

Als ik praat over Medemenselijk Opvoeden probeer ik als wetenschapper natuurlijk mijn standpunten zoveel mogelijk met onderzoek te onderbouwen. Maar juist omdat achterliggende waarden doorslaggevend zijn voor de manier waarop we tegen opvoeding en onderwijs aankijken, vind ik het heel belangrijk om open te zijn over het mensbeeld dat mijn denken stuurt.

Daarom vertel ik vandaag graag ook een persoonlijk verhaal.

Bij mij thuis staat een grote ouderwetse koffer. Die zit helemaal vol met verhalen, brieven en foto's uit onze familie. Ze gaan vooral over de tweede wereldoorlog. Mijn ouders waren allebei joods. Mijn moeder dook onder en overleefde de oorlog. Met haar eerste grote liefde Henry Heijmans liep het veel slechter af. Hij vluchtte naar Zwitserland, en probeerde via Frankrijk naar Engeland te ontkomen om zich aan te kunnen sluiten bij het verzet. Maar in Frankrijk werd hij verraden, door de nazi's gearresteerd en in Treblinka vermoord, tweeëntwintig jaar oud.

Mijn vader was aan het begin van de oorlog getrouwd met zijn eerste grote liefde: Chelly Francken. Ze waren allebei net 21, en ze hoopten door te trouwen in de oorlog bij elkaar te kunnen blijven. In de koffer zitten nog allemaal hele vrolijke foto's van



hun trouwerij, het lijkt alsof er nog niks aan de hand is. Maar het zou helaas anders gaan.

In 1942 mochten joden niet meer werken. Een van de weinige plekken waar dat nog wel kon was Het Apeldoornsche Bosch, een joods-psychiatrische instelling met een bijbehorend kindertehuis. Zoals veel andere joodse jongeren vertrokken Max en Chelly in juli 1942 naar Apeldoorn. Met het Apeldoornsche Bosch en zijn bewoners is het heel dramatisch afgelopen. Op 22 januari 1943 zijn meer dan 1000 volwassen patiënten, bijna 100 jonge kinderen en een aantal mensen van het verplegend personeel op beestachtige wijze naar Auschwitz vervoerd en daar meteen vermoord, volgens sommige ooggetuigen levend verbrand.

Mijn vader en Chelly zijn, net als 200 andere personeelsleden, de avond voor de ontruiming ontsnapt. Ze doken onder bij een melkhandelaar in Twello. Mijn vader hielp hem bij de bezorging. Toen hij eens een bestelling afleverde in de stromende regen zei de klant: "wat een weer, daar zou je nog geen jood doorheen sturen.." Na enige tijd werden ze samen met 7 andere onderduikers verraden, en opgepakt door de beruchte Jodenploeg van de Rotterdamse politie. De prijs per jood was net verhoogd van zeven en een half naar vijftien gulden, vandaar dat deze Rotterdamse agenten het lucratief vonden om hun jachtgebied uit te breiden naar de omgeving van Apeldoorn. Via Westerbork kwamen ze in Auschwitz terecht. Daar werden ze van elkaar gescheiden. In Auschwitz werd hun kindje geboren, mijn naamloos gebleven halfzusje. Volgens een ooggetuige werd de baby onmiddellijk weggehaald en vermoord. Chelly kwam begin 1945 tijdens een van de beruchte dodenmarsen in Polen om het leven.

Mijn vader kon of wilde nauwelijks iets vertellen wat er in die periode met hem en de anderen gebeurd is. Het enige dat hij prijs gaf waren een paar positieve anekdotes. In de buurt van Praag gooiden arbeiders hun lunchpakketjes in de open veewagens waarmee de groep gevangenen waar mijn vader toe behoorde naar concentratiekamp Buchenwald werd getransporteerd. Bij 15 graden onder nul. En terwijl ze in Jena moesten puinruimen werd hij door een vrouw haar huis ingetrokken, waarna ze hem een stuk brood in zijn mond stopte en hem gauw weer naar buiten duwde. "Er zijn gelukkig ook veel goede mensen op deze wereld", zei mijn vader dan.

Onze ouders hebben elkaar een paar jaar na de oorlog leren kennen. Mijn broer en ik zeiden in een cynische bui wel eens dat wij ons bestaan eigenlijk aan Hitler te danken hadden. Want zonder Nazi's waren onze ouders ongetwijfeld niet met elkaar, maar met hun eerste grote liefdes getrouwd en dan waren wij er ook niet geweest. Wij hebben ons nooit slachtoffer gevoeld van de oorlogsgeschiedenis van onze ouders. Daar hebben ze erg hun best voor gedaan. Maar natuurlijk was de geschiedenis er, en maakte nadrukkelijk deel uit van onze identiteit. Beiden hadden we bijvoorbeeld een



diepe afkeer van dictatoriale figuren en bewegingen die hun handelsmerk maken van uitsluiting, vernedering, ontmenselijking en bruut geweld. Aan de andere kant was er wel degelijk ook het vertrouwen dat er ook veel mensen van goede wil zijn. Terugkijkend geldt voor mijzelf dat ik min of meer onbewust altijd op zoek ben geweest naar verklaringen waarom heel gewone mensen in meedogenloze monsters kunnen veranderen. Want als je dat zou kunnen begrijpen moet het toch ook mogelijk zijn om remedies te ontwikkelen. Vandaar die pedagogiek van de hoop.

Terug naar de opvoeding. In haar beroemd geworden boek *Cultivating Humanity* hield politiek filosofe Martha Nussbaum al in 1997 een pleidooi om in het onderwijs ruimte te maken voor medemenselijkheid, democratie en burgerschap. Omdat mensen per definitie sociale wezens zijn die in veel opzichten van elkaar afhankelijk zijn, hebben ze inlevingsvermogen nodig. Om een open, geïnteresseerde houding te kunnen ontwikkelen voor de belevingswereld van mensen die anders zijn dan jijzelf, is het van belang dat je leert om kritisch te reflecteren over jezelf en je eigen sociaal-culturele achtergrond. In *Vreedzame Scholen*, een project waar ik vele jaren bij betrokken ben geweest, krijgt deze gedachte vorm in het programmaonderdeel 'We zijn allemaal anders', waarbij kinderen onderzoek doen naar verschillen en overeenkomsten in hun families, de klas, de school, de omgeving en de wereld. De bedoeling daarvan is dat ze leren omgaan met verschillen van mening, van gewoontes, leefstijlen, met sekseverschillen en culturele verschillen. Er wordt expliciet geoefend met het luisteren naar elkaar, met het vormen of veranderen van een mening, en met het leren accepteren, tolereren en waarderen van verschillen. Naast het vermogen tot kritische zelfreflectie en empathie noemt Nussbaum ook nadrukkelijk het besef van wederkerige afhankelijkheid als voorwaarde voor het ontwikkelen van medemenselijkheid. Daarmee levert ze in feite kritiek op het westerse ideaalbeeld van volledige autonomie, dat in haar ogen juist afbreuk doet aan de fundamentele menselijke behoefte aan sociale relaties. Net als bijvoorbeeld de filosoof Martin Buber dat deed.

In onze tijd van individualisering hebben mensen paradoxaal genoeg steeds meer behoefte aan verbondenheid. De sociale media bieden daarvoor in principe prachtige nieuwe mogelijkheden. Maar daar zit ook een zorgelijke kant aan, die medemenselijkheid juist in gevaar brengt. Want een bekende manier om de verbinding met gelijkgestemden te bevorderen is het vergroten van afstand, soms zelfs het creëren van haat ten aanzien van groepen andersdenkenden. Zo ontstaat een verschijnsel dat ik 'groepsegoïsme' noem: 'wij in onze groep bezitten de waarheid, onze belangen eerst!' Er is sprake van radicaal groepsegoïsme als er geen enkele vorm van interesse of consideratie meer is met de perspectieven van individuen of groepen die andere opvattingen hebben. Polarisation en haat zijn alom voelbaar. Opvoeding en onderwijs zijn in een democratische samenleving de belangrijkste middelen om hieraan tegenwicht te bieden.



In dat licht is het van belang om bij kinderen en jongeren het besef aan te wakkeren dat mensen naast allerlei verschillen ook veel kenmerken met elkaar gemeen hebben, en dus nauw met elkaar verbonden zijn. Misschien zeg ik nu iets dat niet erg politiek correct is. Mij lijkt dat dit besef van gemeenschappelijk mens-zijn in het heden teveel wordt ondergesneeuwd door de enorme nadruk die is komen te liggen op de specifieke eigen identiteit van individuen en groepen. Empathie-onderzoeker Martin Hoffman concludeert dat juist in diverse samenlevingen kinderen vertrouwd moeten leren raken met de parallellen die er tussen de verschillende individuen en groepen bestaan. Om tot dat inzicht te komen is het van belang dat ze leren nieuwsgierig te zijn naar wat anderen beweegt. Het bevorderen van nieuwsgierigheid is de laatste jaren steeds hoger op de agenda van scholen is komen te staan. Maar jammer genoeg hebben deze activiteiten tot nu toe vooral betrekking op het kennisdomein van wetenschap en techniek. De volgende stap moet het aanwakkeren van sociale nieuwsgierigheid zijn, ofwel interesse in hoe andere mensen denken, zich voelen en gedragen. Hannah Arendt sprak in dit verband over het 'verbreden van de mentaliteit': in een diverse, democratische samenleving moeten kinderen leren 'op reis te gaan' in de gedachtewereld van anderen.

Veel onderzoek laat zien dat opvoeding en onderwijs kunnen bijdragen aan het doorbreken van wij-zij-denken en stereotypering van buitenstaanders. Hulpvaardigheid en empathie dragen we weliswaar als mogelijkheid in ons, maar vragen aanwakkeren door de omgeving. Als je kinderen leert dat ze zich niet teveel met anderen moeten bemoeien, dan leer je ze ook niet om in te grijpen als iemand gepest wordt. Leer je ze daarentegen dat het vanzelfsprekend is dat je in de bres springt voor iemand die gepest wordt, dan blijkt veruit de meerderheid van de kinderen dat ook daadwerkelijk te doen. Zo ontstaat het besef dat gemeenschappelijke daadkracht ook heel concrete effecten kan hebben.

De Franse pedagoog Philippe Meirieu vindt dat onderwijs een educatieve ruimte moet zijn waarin kinderen leren hoe ze in het leven kunnen staan, dus niet hoe ze in het leven moeten staan. Jonge mensen 'fabriceer' je niet, zegt hij, want ze willen zèlf ook iemand zijn of worden. Coöperatief leren en projectonderwijs zijn daarvoor heel geschikte vormen. De docent reikt kennis, traditie en vaardigheden aan waarmee ze zelf aan het werk kunnen, en kunnen uitvinden wat bij hen past. Het kind moeten we daarbij zien als een subject, dat wil zeggen als iemand met een eigen stem die in staat moet worden gesteld tot handelen (agency), zelfstandig of samen met anderen. In dat proces hebben jonge mensen ook weerstand en tegenspraak nodig. Een voorbeeldje uit eigen kring: twee van mijn kleinkinderen vertelden me dat de samenstelling van hun klassen op de middelbare school na de vakantie sterk ging veranderen, omdat er een aantal leerlingen moest 'afstromen'. Op mijn vraag wat dat eigenlijk betekende reageerden ze een beetje verbaasd: 'nou gewoon, dat ze het niveau niet meer aankunnen en dus naar een lagere school moeten zoals beroepsonderwijs'. Kennelijk was het begrip 'afstromen' op hun school en in hun wereld al een gebruikelijk en



vanzelfsprekend jargon. Ik denk dat opvoeders de taak hebben om dit soort vanzelfsprekendheden liefdevol met hen op de snijtafel te leggen. In dit concrete geval leidde de vraag tot een gesprek over niveaus in het onderwijs die we hoger en lager zijn gaan noemen, en wat het voor kinderen zou kunnen betekenen als ze de boodschap krijgen dat ze moeten áfstromen. Uiteindelijk bedachten ze zelf een alternatief: die kinderen stromen niet af, maar opzij naar een school die beter bij hun talenten past.

Dames en heren, tot slot. Ik denk dat de samenleving een pedagogiek nodig heeft die het omgekeerde van meedogenloosheid, namelijk medemenselijkheid, als allerhoogste waarde in zijn vaandel heeft. Mensen deugen niet vanzelf, zoals Rutger Bregman ten onrechte suggereert. Daar zijn opvoeding en onderwijs voor nodig. Plus een samenleving die zich voortdurend afvraagt of de mogelijkheden die mensen hebben om tot bloei te komen wel op een rechtvaardige manier zijn verdeeld.

Dank voor uw aandacht.